

Ve poše baroka se ve Španělsku zrodil zvláštní druh kazatelského projevu, zvaný „concepto“. Konceptuální kázání duchaplně poučovala i babila; vyznačovala se důvtipem, elegantním a mnohvrstevnatým jazykem, stupňovaným napětím a překvapivou pointou. „Koncept“ se pak šířil Itálií a odtud Německem do českých zemí, kde ho pěstoval vynikající homiletik první čtvrtiny 18. století Bohumír Hynek Josef Bilovský.

Josef Bilovský pocházel ze Slezska: narodil se roku 1659 v Hlučíně. Po gymnazijních studiích si váhavě volil svoje životní poslání. Posléze vstoupil do Tovaryšstva Ježíšova a byl na kněze vysvěcen až ve svých 30 letech v Praze. Přísnému řeholnímu životu se podvoloval nesnadno, a proto vystoupil z Tovaryšstva a působil dále jako světský kněz. Nejdříve byl děkanem v Písku, odkud přešel roku 1701 na Moravu. Krátce byl administrátorem ve Vrahovicích, potom v letech 1702 až 1708 farářem v Letovicích a nakonec farářem ve Slatinicích u Olomouce. Tam zemřel jako apoštolský protonotář dne 7. prosince 1725 ve věku 66 let. Devět roků předtím bylo jeho jméno vylito na dosud zachovaném zvonu slatinického kostela.

Bilovský si už více než sedm desetiletí uchovává zájem literárních historiků. Uvádějí ho všechny seriózní dějiny literatury i přehledné spisy o kulturním vývoji Slezska. Speciálně se jím zabýval ostravský romanopisec a literární vědec Vojtěch Martínek ve stati Hlučínský kazatel z r. 1922 a po něm Josef Vašica, také Slezan svým původem. Ten vydal několik edic z tvorby Bilovského a pojednal o něm v knize České literární baroko z r. 1938. Jedno jeho kázání otiskl Zdeněk Kalista ve své dosud nepřekonané antologii České baroko z r. 1941. Později byl studován v rámci slezského exemplového kazatelství a do širšího kontextu byl začleňován exilovými barokology. Přesto se ještě nad rozsáhlým českým, německým a latinským dílem Bilovského nabízí mnoho otázek k řešení nebo aspoň dořešení.

Jednou z nich je růst Bilovského-homiletika z Bilovského-hagiografa. Hagiografické nebo legendické spisy totiž předcházejí jeho spisům kazatelským, přičemž se hranice mezi oběma žánry často stírají. Do produkce v podstatě hagiografické patří spis věnovaný sv. Ignáciovi z r. 1695, sv. Josefovi z r. 1696, sv. Cyrilu a Metodějovi z r. 1709 a tři spisy o blah. Janu Sarkandrovi: spis český a latinský z r. 1703 a další latinský z r. 1712. Bilovský byl vrocím ctitelem moravského mučedníka, který má být v brzké době kanonizován. [Stalo se v r. 1995.]

České dílo *Ecclesiasticus Cherub – Církevní cherubín (...)* Jan Sarkander podává s barokní expresivitou život a mučení holešovského faráře, obviněného neprávem ze zrady domácích zájmů politických a z odmítání prozradit vězňům fakta svěřená mu při zpovědi. Bilovský vytváří legendickou podobu Jana Sarkandra i analogii s Janem Nepomuckým. Historická realita, vzdálená od Bilovského v případě Jana Nepomuckého přes 300 let a v případě Jana Sarkandra celé století, byla zatlačena do pozadí důrazem na kněžskou bezúhonnost obou mučedníků a na jejich nekompromisní zachování zpovědního tajemství. Bilovský to vyjadřuje v sedmiveršovém strofickém rozměru, sloužícím původně jako lyrická forma písňová, na kterou je nyní ústrojně naroubována epická látka:

*Tak Čechám Nepomuckého
Jana mlčenlivého,
nám Moravcům věrného
Jana Skočovského
dal Bůh za ochranu,
a jistou obranu
Sarkandra milého.*

*Oba dva jsou zamlčeli,
co mluvit nesměli,
ať na ně co psi vrčeli,
kteří vědět chtěli;
taková jest tejnost,
zpovědníka věrnost,
kterou sám Bůh velí.*

*Pro tu se český Jan topil
u Prahy v Vltavě,
sírou a smůlou kat topil
našemu v Moravě,
toho jest hvězdička,
našeho studnička
slavila v šatlavě.*

*Nad Vltavou vyskočily
v tmavou noc hvězdičky,
Jana nám zde zvelebily
vody krůpějičky,
obě dvě mluvily
a světu svědčily,
že jsou dvě perličky.*

V roce 1713 vydává Bilovský v Olomouci první dílo homiletické, které má však ještě legendické jádro, totiž cyklus šesti kázání k oslavě sv. Liboria. Teprve potom se zcela věnuje homiletice. Jeho čtená kázání, proslovená na různých místech, jsou shrnuta do několika knižních souborů z let 1720 až 1724 s názvy latinsko-českými: *Cantator cygnus (...)*, to jest **Hlas duchovní labutě**; *Doctrina christiana (...)*, **Křesťanské cvičení dušem k spasení**; *Pia quadragesima*, tj. dvojdílné postní rozvažování; *Coelum vivum (...)*, **Nebe svatosvaté** aj.

Ze studia těchto rozsáhlých knih získáváme o Bilovském představu jako o kazateli mimořádně výmluvném a pohotovém, vznětlivém a bezprostředním. Dobové doklady nám aspoň potvrzují tuto charakteristiku a navíc dosvědčují, že si Bilovský svou dobře míněnou útočností znepráteleval vážené a bohaté měšťany. Platí to především pro jeho působení v Písku, kde Bilovského patetická kázání měla takovou přitažlivost, že byl při nich tamní děkanský kostel přeplněn a někteří lidé dokonce sledovali kázání ze žebříků přistavených zvnějška k oknům kostela. Tato zpráva jistě nepřehání, neboť Bilovský ovládal mis-

trně celou škálu kazatelských prostředků, jimž dovedl dát výrazný osobní akcent:

Kaž jen, kazatelí, kaž ostřeji proti hříchu, a bude o tobě pověst: ten kněz musí být Ptáček, že o tom hříchu káže, známí já ptáka po peři; větší jest on hříšník než já. A kážeš-li o pekle, budeš slouti Pekelníček. Budeš-li kázati o kříži, uslyšíš Křížek, budeš-li mluvit o svěcení svátkův, dostaneš příjmení Svátek, a tak dále. (...).

Odpusťte, rodičové, manželky i manželové, hned při počátku povedu vás s vašimi dětmi do školy nejvyššího mudrce, nejučenějšího Aristotela, který takto učí: Ne málo, než všechno na tom záleží, čemu dítě od kolíčky přivykne. Nebo jak zpíval veršovec: Čemu Janíček přivykne, tomu pan Jan neodvykne. Nebo: Čím hrníček navře, to nikdy z něho nevyvře.

Svou individualitu projevuje Bilovský nezřídka ironií, přecházející někdy až do jízlivosti, jak ukazují oslovení typu „outlí světáčkové, rozkošní sybaritové, rozmazaní břichopáskové“. Většinou však oslovuje své posluchače familiárně. Na rozdíl od současných kazatelů, kteří apostrofovali své posluchače obřadně „Lásky vaše!“ apod., obrací se Bilovský ke svým posluchačům např. takto: „Nyní k našemu naučení, pane Adame, Františku, Václave, Barboro etc., medle pověz, kolik je let života tvého?“ Někdy jsou celé dlouhé pasáže kázání Bilovského vlastně naléhavým přívalem apostrof, otázek a zvolání, účinných hlavně v oblasti sociální: „Tlačí nás obecní hlad? Straší obecní mor? Hrozí obecní vojna?“ Otázky jsou někdy mnohočetné a odpovědi na ně mají stupňovací tendenci. Z některých dialogických vložek vzniká u dnešního čtenáře dojem, jako by se zde řečnický nebo újeji kazatelský žánr posouval směrem k dramatu, dramatu ovšem svéráznému, v němž jediný herec-kazatel vzal na sebe hned několik rolí a tím kazatelnu měnil v miniaturní jeviště a kostel ve veliké divadlo:

„Ozeáší!“ – „Co račte, Pane?“ – „Jdi a vem sobě ženu a zamiluj ji, jak miluje Pán syny izraelské!“

Tak někdy volal na Ozeáše proroka Bůh a tak mu přísně stav manželský poroučel. Předivné poručení božské! Neptal se Bůh, máš-li chuť k stavu manželskému, netázal se, která se ti líbí, nevyzkoumal jeho náklonnosti, než hned: „Vade! Bez meškání jdi a vožeň se!“

Kdyby někomu z nynějších mládencův takové nařízení z nebe přišlo a měl sobě ženu pojmuti, „jakou byste sobě vy, páni mládenci, vyvolili?“ „A jakou vy, páni vdovci, vybrali?“

„Snad by sobě někdo vzal pannu? Nevím.“ Nebo poeta hrozí: „Ne každá se ta šikuje panna, která tě miluje.“

„Snad by se někomu líbila vdova? Není co věřit!“ Nebo zase poeta: „Vdovu ráda rozkazuje a často v domě hromuje.“ (...).

„Snad bohatou někdo by sobě vybral? Nebezpečné vybírání!“ „Nemůže být většího nad bohatou ženu zlyho.“

„Snad tedy chudou a potřebnou?“ „Kterak ti chudá pomůže? Ta z bláta nikam nemůže!“

„Jakou tedy bys sobě vyvolil, milý Jene, Petře, Pavle, Jozefe etc., kdybyste se museli oženiti?“

„Vejmluvnou, která mluví, jako by bičem mrskal? Nesnáším se, nebo zase do ucha šeptá veršovec.“ „Která žena hubou mele, jest břemeno neveselé.“

„Snad tedy tichou a mlčivou?“ „Při tej není vyrazení, která miluje mlčení.“

„Snad sobě vyvolíte pěknou a krásnou?“ „Než krása není bezpečná, na čas trvá, není věčná.“

„Snad tedy škaredou?“ „Co sobě myslíš počíti, obludu do domu vzíti?“

„Jakou tedy, jakou medle ženu, jakou sobě vyvolíte, ženichové, nevěstu? Nebezpečná jest to kostka!“ „Daleko musí svět převandrovati, kdo chce sobě dobrou ženu vyhledati.“

Scéna jako vystřižená z knížky lidového čtení stává se posléze východiskem k promyšlené úvaze o harmonickém vztahu mezi mužem a ženou v křesťanské rodině. Tři taková kázání přepsal před šesti desetiletími pro staroříšské Dobré dílo Josef Vašica s titulem *Víno ze svatby v Káni* a potřebnost roucha svatebního. „Amici amatissimi“, tj. „Nejmilejší přátelé“ oslovuje Bilovský své posluchače a ptá se: „Co je víno? A co vyznamenává víno?“ A odpovídá:

To obojí zázračné a každé víno podle zkušeného vinaře Augustina svatého vyznává lásku a svornost. Nebo jak prý z vinnýho hroznu je jedno víno a z jednoho vína jedna krev Kristova, tak z upřímných a sjednocených myslí je jedna mysl a jedno svorné srdce, unum corpus – una anima, jedno tělo – jedna krev, jedna duše – jeden člověk.

Nyní ad propositum k vám se obracuji, páni manželové a paní manželky! Při dnešní svatbě první zázrak s vínem, které svornost a lásku vyznamenává, pro stav manželský způsobil Kristus, aniž nechtěl dopustiti, aby podle navrhnutí vrchního správce svatby při začátku dobré a líbezného, při konci pak svatby horší a trpké víno bylo, nýbrž přes celý čas svatební dobré a líbezného trvalo, proto z vody dobré víno udělal a vám tím prvním zázrakem naučení dal, abyste jak při začátku svatby a manželství dobré víno, lahavé víno, příjemné víno a častokrát tak silné víno, že mnozí pro to víno zblázniti se můžete, jak pravím při začátku manželství libé lásky víno spolupíti začínáte, tak a tím způsobem dobré víno lásky a svornosti až do smrti pro sebe zanechali. Což aby se stalo z příležitosti dnešního zázračného vína, já všem pánům manželům a paním manželkám dnes vína dobrého a zdravého připiji. Proficiat!

Tedy „Na zdraví!“, jak bychom řekli dnes, a dnes v takovém důvtipném přípitku obdivujeme účinné střídání naučné a beletristické či dialogické složky kázání. Bilovský je praktickým realizátorem staré teoretické zásady „docere ac delectare“, tj. poučovat a nadto i bavit. V této od původu Horatiově zásadě zaujímaly důležité postavení umělecké prostředky, především metafory. U Bilovského jsou často biblického původu, hlavně metafory souvisící s představou člověka jako poutníka na tomto světě, jichž později užívali s oblibou romantikové. Jindy lze Bilovského metaforu sledovat do středověku, např. o smrti, která prý dříve chodila pěšky, a proto naše předky ne tak brzy dohonila, takže oni byli déle živi, kdežto „nyní na koni jezdí a za námi rychle pospíchá“. Dnešní následovník

Bilovského by jistě paralelu domyslíl obrazem smrti, řítící se za člověkem v rychlých autech a letadlech.

Projev Bilovského je prostoupen neotřelými příměry, jež byly jeho posluchačům plně pochopitelné, např.: „Všechna jejich ctnost, moc a síla méně může způsobiti než vrabec při odnesení hor a vrchův, které Moravu od Slezska dělí.“ Přirovnání se někdy rozšiřuje do parabol a alegorií. Dokonce některá kázání jsou jako celek alegoriemi. Např. v souboru **Coelum vivum** čteme kázání na téma

*Kdo chce v nebi kralovati,
musí s Kristem tancovati
přes kříž a trápení,
tak dosáhne spasení.*

Bilovský zde zajímavě rozvíjí základní příměr lidského života a tance, známý už ze středověké literatury, a vytváří skvělé kázání emblematické (tj. založené na určitém obraze), které má i cenu kulturněhistorickou, protože mimo jiné obsahuje dobové názvy tanců.

V oblasti sociální Bilovský často útočí na boháče a odhaluje jejich nevzdělanost: „Mnozí boháčové mají plné truhly stříbra a zlata, v hlavě zatím více nežli v blatných městech mají hlouposti bláta.“ Chválí moc a sílu vědění a zdůrazňuje, že „chudý člověk bez peněz jest člověk“, ale nevzdělaný a hloupý boháč je „pozlacený osel“, „beran a skopec zlatou vlnou přikrytý“. Jinde zase prohlašuje boháče, světáky a lakomce za nešťastné děti Fortuny. Rozvádí myšlenku o rovnosti lidí před Bohem a o mravní odpovědnosti mocných a majetných. Zná námitky privilegovaných, že prý „Pán Bůh nebude s námi tak zacházeti jako se sedláky, nýbrž ohlédne se na náš stav, krev a rodiče — nejsme z obecného bláta“ (tak prý mu argumentovala jedna dáma z vyššího stavu), a vyjadřuje přesvědčení, že odpovědnost člověka je úměrná jeho společenskému postavení.

Bilovský jako kněz srostlý s prostým lidem znal jeho život, zvyky i pověry. Zabývá se např. svatebními obyčeji, kdy prý nevěsty mají plakat čtyřikrát: nejdříve když dochází k přípovědi, jako by svatební slib proti jejich vůli byl, pak u oltáře, jako by se muži nerady zavazovaly, potřetí u svatební hostiny, aby jim krávy dobře dojily, a naposledy, když odcházejí z domu svých rodičů, protože jim tam bylo dobře a bezpečně. Svým detailním horlením proti rozličnému zařikání s přesným uvedením některých zařikacích formulí, proti různým zaklínáním a víře v kouzla a čarodějnice nám Bilovský dochoval některé pověrečné zvyky našich venkovanů, jež jsou často adaptacemi církevních obřadů.

Důkazem toho, jak důkladně znal lidové prostředí, jsou také četná přísloví a úsloví, zasazená ústrojně do jeho kazatelských projevů. Uvedu aspoň některá z knihy *Coelum vivum*: Moudrým napověz, hloupí se vtípí. — Ne daleko jablko od stromu padne. — Kam čert nemůže, tu babu pošle. — Darmo prasatům zlato ukazuješ, více otrubám rozumí. — Když jenom moucha nám přes nos přeletí,

hned zlostí se pukáme. — Dlouhé vlasy, krátký rozum. — Poxinko, Ančičko, Marynko, sed' ty v koutě, budeš-li dobrá, najdou tě. — Komu není z hůry dáno, tomu nebude z apotéky prodáno. Kazatelské soubory Bilovského přímo hýří lidovými úslovími, která jsou někdy až komicky připojena k odbornému výrazu, např.: „Dostal recidivu, pojede.“

Bilovský často vyjadřuje své vlastenecké smýšlení, jež je typickým projevem barokního patriotismu. Svědčí o tom zvláště kázání o sv. Cyrilu a Metodějovi, ale také kázání o sv. Václavovi, Ludmile a Vojtěchovi. Bilovský vypráví rád epizody z moravské historie, Moravu a hlavně Hanou charakterizuje jako „ourodný ráj“ a kolébkou pokřesťení českých zemí. Odtud vyrůstá jeho teritoriálně chápané moravské vlastenectví, které ho spojuje s řadou dalších kazatelů a kronikářů, jako byli Christian Hirschmentzel, Jan Jiří Středovský, Valentin Bernard Jestřábský aj. Zemi našich předků, do níž přišli na úsvitu našich dějin soluňští věrozvěsti, líčí Bilovský takto:

Když kdo umřel, mrtvé tělo na máry uložili, a podložice půl pecna chleba, rozsvítili nad ním dlouhou svíci, a Plutonovi ofěrovali. Nesouce mrtvého do hrobu, tancovali, odkudž navracejice se, kamení, písek, a co popadli, přes hlavu házeli, sami pak se ohlednouti nesměli. Slovem: každý, co se mu líbilo, to za boha držel a podle své libosti při tom bohu a bůžkách ceremonií sobě napadlych užíval. To jsou byli lidé! Ani lidem, ale tomu, co za bohy drželi, podobní. Drželi za bohy zlato, stříbro, stromoví, dříví, kamení, opera manuum hominum, díla rukou lidských, tak těm podobní byli Čechové, tak dlouho, dokud dnešní svatí otcové, a napřed sice svatý Methudius do Čech nepřišel. Jak se tam ukázal ten Proteus a do mrtvého špačku fakuli víry strčil,

*víra svítati začala po tom celém království,
brzy k sobě povolala lidu velké množství,
jak Methodius pravého Boha začal kázati,
hned láska v srdci každého počala plápotati.*

I když Bilovský byl kazatelem velmi impulzivním, přece ukázněně dodržoval kompoziční zásady homiletické. Začíná tzv. exordiem, tj. úvodem do tematiky, pak svoje stanovisko zdůvodňuje jednak teoretickými důkazy, jednak příběhy z dějin, z mytologie a současnosti a svůj projev končí mravním naučením. Příběhový materiál člení zpravidla do šesti částí a rozlišuje ho na „historie“, tj. historické nebo pseudohistorické příběhy, na „fabule“, tj. obvykle bajky, a na „exempla“, tj. ostatní moravoučné příklady.

Tak např. nepřátelství mezi lidmi a vzájemné pomlouvání a klevetění odsuzuje v této „fabuli“:

Orlice na vršku dubu hnízdo sobě udělala, divoká kočka v díře uprostředku téhož dubu pro své vylíhnutí místo sobě našla, pod dubem divoký kanec svůj mladý plod položil. Lítala nad dubem i nad kancem orlice pokojná častěji, kanec vycházel ze své vykopané jámy svobodně a se svou sousedou orlicí přátelsky se snášel. Nemohla to trpěti kočka, protož vřnula se až do hnízda orlice, ta mourovatá souseda litostivě mňoukala,

smutně předla a z očí slzy vypouštěla. „Co jest tobě, kočička?“, ptala se orlice. „Ach, nejjasnější královno,“ odpověděla kočka, „běda tobě, běda tvým mladým knížátkům, i mně bídné s mým plodem běda! Zdaliž nevidíš dole toho našeho nepřitele každodenně zemi rejpatí, strom podkopávati, kořen jeho zuby trhati? Co skrze to myslí? Chce strom převrátiti, a jak tvou královskou krev, tak má koťátka zmordovat a hltavě sežrati.“ Řekla to a orlici v strachu zanechala.

Čtenář antických bajek jistě ví, že poté navštívila kočka kance, aby pomluvila orlici, a že výsledkem byl triumf lstivé kočky. Bilovský dodává: „Toto jest sice fabule, ale každodenní u nás historie. Nebo kletníci a kletnice jsou právě kočky, které svůj neřád sice zakrývají, ale bližního, kde mohou, i lživě odkrývají.“

Citované exemplum je středního rozsahu, ale Bilovský dovede pobavit i stručnou anekdotou. Vyskytují se také rozsáhlé příběhy; někdy dokonce určité exemplum tvoří rámec celého kázání: jeho jádro je odpovědí na otázku v úvodu, v němž Bilovský rozvykládá určitý příběh, který pak ukončí v závěru kázání. Postavy svých příběhů výstižně charakterizuje jmény, např. optimistu jmenuje panem Veselým a pesimistu panem Starostou a tím předchází některé obrozené spisovatele, např. Josefa Kajetána Tyla.

Prostřednictvím exemplu vnášel Bilovský do duchovní rétoriky světskou tematiku, ačkoli to starší teoretikové zčásti odmítali. Bilovský se však přiklání k těm, kteří ve světských látkách viděli pomocný materiál pro náboženské účely. Bilovský pracoval s poměrně širokým repertoárem exemplových látek od antiky přes středověk a renesanci až po baroko. Exempla tvoří v jeho souborech specifickou součást kázání, kterou lze většinou z homiletického tvaru vyjmout a začlenit do starší i soudobé exemplové produkce, původně samostatné. Exemplum Bilovského plní funkci především moralistní a vztahuje se k základním nedostatkům českého charakteru, především k závislosti a nenávisti, marnotratnosti a prospěchářství, svárivosti a nevráživosti, k neúctě mezi lidmi a zvláště k neúctě vůči starým, nemocným a strádajícím. Kazatelovo přesvědčení vychází často z vlastních zkušeností:

Znal jsem já tak marnotratné hráče, že někteří košili suléklí, do sudu uskočili, košili usadili a v sudu bez košile o košili hráli. Znal jsem jiného, který při jednom posezení tři dni pořád a tři noci nejenom všechny peníze, ale i koně, i krávy, i ovce, i vozy, i kozy, i svatební postel, která mnoho set stála, najednou prohrál a ztratil. Zase četl jsem o jiném, který křídlicí ze střechy domu svého usadil, a prohrál. Abych jiné opustil, slyšel jsem o jistém oslepeným a do hry zamilovaným hráči, že na poslední posteli od svých spoluhráčů žádal, aby po smrti z jeho kostí nový paš (= soubor kostek) udělali, s kůží pak jeho stůl k hraní přikryli, a tak při každé hře na něj pamatovali.

Ve svých kazatelských projevech se Bilovský obrací k prostým věřícím, jimž byla kázání určena v prvním plánu. Avšak v tištěné verzi byla míněna hlavně jako homiletická příručka pro kněze, o čemž svědčí nejen latinské marginálie, ale také některé latinské pasáže, zejména úvodní a závěrečné. Při jejich zařazení byl Bi-

lovský veden snahou, aby se kazatelé co nejdříve orientovali v jeho postilách. To zároveň dokazuje posun původního kazatelského tvaru od lidového celkem nevzdělaného posluchače ke vzdělanému čtenáři a odtud znovu k lidovému posluchači. Homiletika Bilovského a homiletika vůbec dokládá jako málokterý literární žánr doby baroka úzké souvislosti mezi literaturou českou a jinojazyčnou, zejména latinskou a německou, a ovšem i těsné souvislosti mezi písemnictvím a folklórem.

Z jinonárodní literatury se Bohumíru Hynkovi Josefu Bilovskému podobá nejvíce jeho vídeňský jen poněkud starší současník Abraham a Santa Clara. Nebráním se zbožnému přání, aby se Bilovský těšil ve své vlasti jen malé části toho zájmu, který prokazují Rakušané svému mistrovi konceptuálního kazatelství!